

Ítélet nincs

Beszélgetés Standeisky Évával

Lángoszlopai voltak az 1956-os forradalomnak és szabadságharcnak az írók? Katalizátorai? Hősei? Vagy éppen árulói? Feladták volna önmagukat, miután bebörtönözték őket, vagy a „csendes” megtorlásnak estek áldozatául? Vagy éppen írtak, sorok között, a passzív ellenállást választva? Az írók és a hatalom 1956–1963 című könyv kerüli a leegyszerűsítő válaszokat. Szerzőjével, Standeisky Éva történésszel beszélgettünk.

– Nehezen határozható meg a műfaj: hová sorolná a saját monográfiáját?

Irodalomtörténet? Társadalomrajz? Forráselemzés?

– Leginkább tényfeltárási eszméletörténetnek nevezném. Az foglalkoztatott, hogyan élték meg az írók a három nagy történelmi változást: a forradalmat, az ezt követő megtorlást, majd a hatalom konszolidálódását. S különösen érdekelt, vajon hogyan reagáltak az írók forradalmi szerepvállalására az irodalom befolyását túlbecsülő politikusok. Az 1953 és 1956 októbere közti reformperiódusról jelentek már meg munkák; én azt kutattam, megmaradt-e az írók orientáló szerepe október 23. -a után, vagy túlhaladtak rajtuk az események. A második feltevésem igazolódott. November 4-e, a második szovjet beavatkozás után azonban megint fontos szerephez jutottak: részt vettek a szellemi ellenállásban egészen 1957 januárjáig, az írószövetség felfüggesztéséig. S foglalkoztatott az írók további sorsa és magatartása is: ki hallgatott, ki szenvedett, ki írt, majd hogyan bontakozott ki a hatalom manipulációja közepette az irodalmi élet.

– Milyen források adták meg a választ ezekre a kérdésekre?

– Hozzáférhettem a kilencvenes évek elején több íróper addig érintetlen iratkötegeihez. Ezek tartalmazták a kihallgatási jegyzőkönyveken kívül a börtönben írt feljegyzéseket, az ügyészési és a bírósági iratokat, s más korabeli forrásértékű dokumentumokat, melyeket a belügyesek a házkutatások alkalmával gondosan összegyűjtöttek. Zelk Zoltán letartóztatásakor például a kályhacsőből szedtek ki röplapokat. Rendelkezéseimre állt az 1956-os Intézet Oral History Archívuma: a kortársakkal készült interjúk gyűjteménye is. S ezt még kiegészítik állami és pártokumentumok, melyek megvilágították, miért indultak a perek, mi befolyásolta az ítélethozókat, hogyan kerültek szabadlábra az írók, és mennyiben manipulálta őket a hatalom későbbben.

– Végül is nem egyszerűen a perek történetét dolgozta fel, s nemcsak könyvének műfaját bajos egy szóval meghatározni; a téma sem egykönnyen behatárolható.

– Azt írtam meg, amit a cím jelez: az írók és a hatalom viszonyát a forradalom idején, majd a megtorlások időszakában. Az eseményleírásom és -értelmezésem túl feladatomban tartottam az értelmiségi magatartásmodellek, az írói sorsok bemutatását.

– Kérem, határozza meg az „íróper” fogalmát.

– Négy per anyagát tanulmányoztam mélyebben. A Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán és Tardos Tibor ellen indított „nagy íróper”, valamint a Varga Domokos, Tóbiás Áron, Molnár Zoltán, Fekete Gyula ellen indított „kis íróper”. A hatalom ezeket tartotta a legfontosabbaknak. E nyolc író ügyét a Legfelsőbb Bíróságon tárgyalták. Azért tekinthetők írópereknek, mert a vádlottak írók voltak, s közéleti tevékenységük átitatózott politikával, mindenekelőtt az október 23-a előtti kommunista reformeszmékkel. Déryék perében az írószövetség elnökségének három

tagját: Déryt, Háyt és Zelket vonták vád alá. Varga Domokos perében két írószövetségi titkár: Molnár Zoltán és Fekete Gyula is a vádlottak padjára került. A „nagy íróper” tiltakozást és felháborodást váltott ki, és a nemzetközi értelmiségi szolidaritás példája lett. Részletesen ismertetem az **Eörsi István** és a Lakatos István ellen indított eljárást is. **Eörsit** alapvetően versei, valamint munkástanácsi kapcsolata miatt ítélték el. Lakatos, akit november 2-án Kassák Lajos javaslatára beválasztottak az írószövetség elnökségébe, és munkatársa volt az Igazság című forradalmi lapnak, az egyetlen polgári író volt a perbefogottak között.

– Hát a többi lefogottak?

– Peres eljárást leginkább kommunista meggyőződésű írók, párttagok ellen indítottak. A közéleti szerepvállalást, s mindenekelőtt a forradalom „előkészítését” nem csupán bírói úton szankcionálták, hanem szilenciummal, a munkalehetőség megvonásával is. Áldozata lett e „csendes” megtorlásnak Benjámín László, Örkény István, Kuczka Péter, valamint többen mások. Az írók nagyobb részét azonban akkor sem fogta perbe a hatalom, ha jelentős politikai szerepet vállaltak 1956-ban. A könyvben igyekeztem a hatalom sokszor illogikus intézkedéseinek okát kideríteni, de nem mindig sikerült. Hiszen voltak írók, akik a forradalom mellé álltak, s a hatalom mégsem büntette őket, inkább megpróbálta maga mellé állítani. Így járt el a kormányzat például Illyés Gyulával, akinek a november 2-án az Irodalmi Újságban megjelent történelmi jelentőségű nagy verse, az Egy mondat a zsarnokságról igazán „behatolt a tömegekbe”, s forradalmasító hatást tett. Tamási Áron, Illyés Gyula és Németh László pedig akkor egyezett ki a hatalommal, amikor Déryék még börtönben voltak.

– A forradalom lángoszlopai voltak tehát 1956-ban az írók?

– Szerencsésebbnek érzem, ha most azt hangsúlyozzuk, hogy az írók voltak leginkább alkalmasak arra – hivatásuknál fogva –, hogy formába öntsék az emberek vágyait, de nem az írók csinálták a forradalmat, sőt bizonyos megnyilvánulásaitól meg is riadtak...

– Vajon koncepciós pereknek tekinthetők az írók ellen indított eljárások?

– A politikai perek mindig valamiféle politikai koncepció igazolására szolgálnak, de az 1956 után indított perek nagymértékben különböznek az előző korszak koncepciós eljárásaitól, hiszen Rákosiék arra kényszerítették a vádlottakat, hogy valljanak be, vállaljanak olyan bűnöket, amelyeket nem követtek el. De a vizsgálótisztek, az ügyészek, a bírák '56 után is manipulálták a tényeket a megtorlást szolgáló pártállásfoglalások és utasítások szellemében, és sok kiagyalt összefüggést teremtettek. Lényegében ekkor sem a bíróságon dőlt el, ki milyen ítéletet kapjon. Az 1956 után letartóztatottakat szintén kegyetlen lélektani tortúrának vetették alá, s politikai zsarolással, lelki erejük megtörésével igyekeztek bűnbánatra bírni őket. Ez sok esetben sikerült. Amikor e megtörtetések történetét írtam, nem szándékoztam elhallgatni az utókor előtt a vizsgálati fogságban történeteket. Talán lesznek olyanok, aki úgy vélik, hogy deheroizálom az írókat, ami pedig nem állt szándékomban. Az akkori körülmények között természetesen az emberi gyengeségek, megingások. A piedesztálra emelt írók méltóak arra, hogy vívódó, kételkedő emberként is megismerjük őket. Nimbuszuk ezáltal nem csorbul. Nem erkölcsi ítélkezésre van szükség, hanem a valóság árnyalt ábrázolására.

– Mivel törték meg és hogyan készítették bűnbánatra az írókat?

– Déry és Zelk nem bírta például a bezártságot, a börtönviszonyokat. Zelk Zoltán imádott felesége súlyos beteg volt, s meg is halt a költő rabsága idején. Voltak, akiket a kihallgatások végtelen sora gyengített el. S ne felejtsük el, a Legfelsőbb Bíróság főként volt kommunisták ügyeit tárgyalta, akik lelkiismereti válságba kerültek, amikor

levetítették nekik a forradalmi terror képeit. Kihallgatóik pedig könyörtelen következetességgel bizonygatták, hogy a vádlott az ellenforradalmat segítette.

- Könyvében feltűnően nagy terjedelemben és intenzíven foglalkozik Déry Tiborral.
- Természetesen, hiszen ő a „nagy íróper” elsőrendű vádlottja volt, akit kilencéves börtönbüntetéssel sújtottak irodalmi-publicisztikai és közéleti tevékenységéért.
- Érdekes, hogy olyan írók, mint Faludy György és Artur Koestler, akik egyébként szolidarizáltak Déryvel, egyszersmind lesújtóan vélekedtek irodalmi munkásságáról.
- Koestler alighanem Déry korábbi munkássága alapján ítélte, és bizonyára nem olvasta mindazokat a műveket, amelyeket közvetlenül a forradalom előtt írt. Ilyenek az igazán nagy hatású Déry-novellák; a Szerelem, a Téglafal mögött, a Vidám temetés, valamint kisregénye, a Niki. A börtönben pedig megírta egyik legjelentősebb regényét, a G. A. úr X-bent. Addigra megszabadult korábbi eszmei béklyóitól, s bár szabadulása után is szocialistának vallotta magát, feltehetően mást értett e fogalmon, mint a hatalom urai.
- A nagy író viszont esendő volt...
- Ítélet nincs, írta Déry. Azért nincs, mert a bíróság ítéltetett ugyan Déry „politikai vétkeiről”, de méltánytalan lenne, ha az utókor sommás ítéletet hozna egy lelkiismereti válsággal küszködő, gyötrődő, önmagával állandóan viaskodó, a hatalommal folyamatos konfliktusban lévő, meghasonlott alkotóról, akinek voltaképpen írói hivatása, hogy e lelkiismereti válságnak művészi kifejezést adjon. Meg is tette; s ő öntötte művészi formába legmeggyőzőbben az értelmiség és a hatalom konfliktusának természetét. Ráadásul a hatalom azt hitte, megtörte az író ellenállását, s mégis, aki figyelmesen olvassa a '60-as, '70-es években született Déry-műveket, megérzi, hogy ha kompromisszumok árán is, de áttételeivel, szimbólumaival mégiscsak ő vezette orruknál fogva cenzorait.

N. Sándor László